

20. YÜZYILIN BAŞINDAN GÜNÜMÜZE UYGUR TÜRKLERİNİN KULLANDIĞI ALFABELER VE BU ALFABELER İLE BASILAN ŞİİRLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

Raile ABDULVAHİT KAŞGARLI**

Özet

Uygur Türkleri, anavatanları Doğu Türkistan başta olmak üzere Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Suudi Arabistan, Türkiye gibi pek çok ülkede yaşamaktadırlar. Gelişmiş bir yazı dili olan Çağdaş Uygur Türkçesi ile zengin bir edebiyat ortaya konulmuştur. Edebî ürünlerin, Arap alfabesi, Kiril alfabesi ve Latin alfabesi ile yayımlanması ve bu edebî ürünler arasında şiir örneğinde görebileceğimiz gelişme veya durgunluk, Uygurların içinde bulunduğu siyasi ve sosyal durum ile doğrudan ilişkilidir. Bahsi geçen alfabeler kimi zaman resmî olarak kimi zaman ise gayri resmî olarak kullanılmıştır. Şiirlerin konusu ve içeriği incelendiğinde, Arap alfabesinin kullanıldığı dönemde gelişme kaydettiği ve çeşitli konuların ele alındığı, Latin alfabesinin kullanıldığı dönemde durgunluk yaşadığı ve duygusuz propaganda metinlerinin yoğunluk kazandığı görülmüştür. Kiril alfabesi, Doğu Türkistan'da iki yıl pilot uygulamada kullanıldığı için basın yayında yer almamıştır. Ancak Kazakistan'daki Uygurların bu alfabe ile çeşitli konularda şiirler yayımladığı görülmüştür.

Çalışmada nitel araştırma yöntemi uygulanmıştır. Alfabenin edebî eserlerin gelişimine olan etkisi ve/veya bu etkiyi tetikleyen diğer etmenler, şiir özelinde tartışılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Uygur Türkleri, Alfabe, Edebiyat, Şiir

ALPHABETS USED BY UYGUR TURKS FROM THE EARLY 20TH CENTURY AND POEMS PUBLISHED IN THESE ALPHABETS

Abstract

Uyghur Turks have lived in primarily East Turkestan, their homeland and many countries such as Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Saudi Arabia, Turkey. The literature is rich in Modern Uyghur Turkish, which is an advanced literary language. Writing literary products in Arabian alphabet, Cyrillic alphabet and Latin alphabet and the advancement or recession as can be seen in the example of poems among these literary works is directly associated with political and social condition of the Uyghurs. The said alphabets are used sometimes in official and sometimes in unofficial way. The subject matter and content of the poems have been examined and it has been seen that the poems advanced in the period when Arabian alphabet was used and several topics have been discussed whereas the poems recessed and cold propaganda texts were used dense in the period when Latin alphabet was used. Cyrillic alphabet was not under press coverage as it was used as a pilot scheme in East Turkestan. However it has been seen that Uyghurs in Kazakhstan published poems in this alphabet.

In the paper; analysis method for published materials was used, the effect of the alphabet on the advancement of literary works and other factors triggering such effect shall be discussed as specific to the poem.

Key Words: Uyghur Turks, Alphabet, Literature, Poem

* Bu çalışma; 8-10 Ekim 2019 tarihinde Prof. Dr. Fuat Sezgin anısına İstanbul Üniversitesinde düzenlenen VIII. Uluslararası Türkoloji Kongresinde sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, el-mek: railekasgarli@gmail.com

Giriş

Uygur Türkleri, ana vatanları Doğu Türkistan başta olmak üzere Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Suudi Arabistan, Türkiye gibi pek çok ülkede yaşamaktadırlar. Doğu Türkistan, *Orta Asya* olarak adlandırılan Türkistan coğrafyasının doğu bloğunun adıdır. Bu Türk yurdu, Mançu-Çin istilasına uğraması nedeniyle 18 Kasım 1884'te Çince *yeni toprak/kazanılmış toprak* anlamındaki Şinciang (Çince 新疆 Xinjiang) ismiyle (Kurban, 1995: 85) kayıtlara geçmiştir. 1.10.1955'te Çin komünist yönetimince sözde özerklik tanınarak *Şinciang Uygur Özerk Bölgesi* adı verilmiştir (Bekin, 2005: 166)¹.

Türkistan coğrafyasında alfabe; siyasal otorite tarafından yön verilmiş, modernleşme ve ilerleme söylemleriyle sunulmuş, değiştirilmiş, ancak kültürel asimilasyon sisteminin önemli bir aracı olarak kullanılmış bir olgudur. Batı Türkistan'da varlığını sürdüren ve hatırı sayılır nüfusa sahip olan Uygur Türkleri, SSCB'nin istila ettiği Türk halklarına uyguladığı alfabe politikası ve sonuçları bağlamında, genel olarak diğer Türk kökenli soydaşlarıyla aynı kaderi paylaşmışlardır. Bu çerçevede edebî ürünlerini yayımlamışlardır. Doğu Türkistan'daki Uygurlar ise Çin'in dil planlaması ve dil politikası kapsamında alfabe kullanmış, edebî hayatını bu alfabelerle ortaya koymuştur.

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında meydana gelen değişiklikler, bütün dünya tarihini ve edebiyatını etkilediği gibi Uygur tarihini ve edebiyatını da etkilemiştir (Baran, 2007: 197, 193; Harbalioglu, 2018: 229). 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ister Rus işgali altındaki Batı Türkistan'da olsun ister Çin işgali altındaki Doğu Türkistan'da olsun, baskı ve zulme karşı halk ayaklanmaları artarak devam etmiş, mücadele ruhunu ve demokratik talepleri işleyen pek çok yazar ve şair yetişmiş ve bu yönde eserler vermişlerdir. İsmail Gaspirali'nin başlattığı "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" düsturu, Türkistan bölgesinde bütün Türk boylarını etkilemiş, yeni usul okullar Uygurların yaşadığı coğrafyalarda da görülmeye başlanmıştır. Bu millî uyanış döneminde yurtdışında eğitim alan Uygur aydınların ve diğer Türk boylarına mensup aydınların Uygurların kültürel hayatına katılması, eğitim alanındaki yenileşmeyle beraber edebiyatta yeni türlerin ortaya çıkmasını tetiklemiştir (Qarluq, 2009: 294). Bu döneme, Millî Edebiyat Dönemi denilebilir. Dönemi temsil eden en önemli kaynaklar arasında tarih kitapları sayılabilir. Özellikle Tarih-i Hemidi, Osmanlı tarihinin Doğu Türkistan'daki uzantısını araştırıcaklar için çok önemli bir kaynaktır. Bu kitabın bir başka özelliği ise Doğu Türkistan'ın büyük şehirleri ve bu şehirlerde bulunan cami, medrese, mezarlık ve halkın kutsal saydığı diğer mekânlar hakkında bilgi vermesidir (Kasapoğlu Çengel, 2013: 146). Ayrıca millî uyanışa ve halkın kültürel yaşamındaki değişimlere bağlı olarak Uygur edebiyatında roman, hikâye, tiyatro, deneme gibi yeni türler ortaya çıkmıştır (Kaşgarlı, 2014: 132). Geleneksel bir tür olan şiir, devamlılığını korumuştur.

1930'lu yılların başında Doğu Türkistan'daki Çin eyalet hükümeti ile Sovyetlerin iyi ilişkide olduğu dönemde, Rusya sosyalizminin başarıları Doğu Türkistan'da geniş kapsamlı tanıtılmıştır. Bu tanıtım sırasında, Rus edebiyatı ve Rusya'nın işgali altında bulunan Özbek, Kazak, Tatar Türklerinin edebiyatı ile tanışma imkânı elde edilmiştir. Hurşid Reşid'in tiyatro eserleri, Gapur Gulam'ın şiirleri, Cambul'un şiirleri, Abay'ın fikir ve düşüncelerinin ürünü olan *Halk Sözleri*, Hadi Taktaş'ın ve Abdulla Tukay'ın şiirleri, Sedirdin Eyni'nin *Kullar* adlı romanı, Maksim Gorki'nin *Ana*, Sırafimoviç'in *Demir Akım* romanları, Mayakoviski'nin *Viladimir İl'iç Lenin* destanı Uygur toplumunca çok okunan edebî eserler olmuştur. Doğu Türkistan'daki Uygurlar ve Uygur edebiyatı, bu eserlerden etkilenmiştir. Özellikle Sovyet-Uygur edebiyatının

¹ 1949 sonrası *Doğu Türkistan* adı yerli Türk halkı için yasaklanarak resmî yazılarda *Şinciang Uygur Özerk Bölgesi* ifadesi kullanılırken özel kurum ve kuruluşlar ve halkın günlük yaşamında sadece *Şinciang* adı yaygınlaşmıştır. Doğu Türkistan'daki Türk halkları için aidiyeti bildirmek üzere *Şincanlı* (Şinceaınlı) terimi ısrarla kullanılmıştır. Türkiye Türkçesine *Sincan*, *Şincan* olarak yerleştirilmeye çalışılmaktadır.

temsilcileri olan Nezer Hoca Abdusemetov, Hebib Zakiri, Abdulhey Muhemmedi, Abdulhemit Hocamberdi, Ömer Muhemmedi, Hezim İskenderov gibi yazarların etkisi çok derin olmuştur. Uygur edebiyatının konusundan türüne kadar bir yenilenme ve gelişme meydana gelmiştir (Komisyon, 2006a: 344-347). Rus-Çin ilişkisi, Doğu Türkistan'daki edebiyatı etkilediği gibi alfabeyi de etkilemiştir.

20. yüzyıl, dünyada bilimin geliştiği, Türkistan coğrafyasında ise birçok konuda hasarların olduğu ve değişimlerin yaşandığı yüz yıldır. Zira siyasi otoritenin değişmesine bağlı olarak ortaya çıkan toplum statüsünün değişmesi nedeniyle, Uygur edebiyatı tarihinde, Uygur millî eğitim tarihinde, Uygur felsefe düşünce tarihinde ve Uygur kültür tarihinde çarpıcı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Sovyetler Birliği döneminde Türklere yönelik, daha da sistematik hale getirilen dil politikası uygulanmış, mahallî konuşma dilleri yapay yazı dili olarak tasarlanmış (Roy, 2005: 120), bu yazı dillerine göre sınırlar çizilmiş (Ercilasun, 1993: 60-64), Türkistan coğrafyasının ortak yazı dili olan Çağatay Türkçesi 1930'lu yıllarda tamamen ortadan kaldırılmıştır. Doğu Türkistan'da ise Çağatay Türkçesi, Çin'in Türklere uyguladığı dil politikası nedeniyle 1950'li yıllarda ortadan kaldırılmıştır (Qarluq, 2010: 75). Böylece çağdaş Uygur şiiri, iki farklı siyasi sınırlar içerisinde devam etmiştir ve farklı alfabelerle basılmıştır.

1. Uygur -Arap Alfabeti ve Bu Alfabe ile Basılan Şiirler

1. 1. Sovyetler Birliği'nde Uygur-Arap Alfabeti ve Şiirler

1917 Bolşevik İhtilalinden sonra Batı Türkistan coğrafyasında millî cumhuriyetlerin ortaya çıkışı ve her Türk topluluğu için ayrı bir millet adının kullanılması ve ayrı bir edebî dil oluşturulması, SSCB'nin idaresi altındaki Uygur Türkleri arasında da bir kimlik arayışını tetiklemiştir. Nitekim tarihî, sosyal ve coğrafi konumuna göre Kaşgarlı, Encanlı, Tarançi, Turpanlı olarak adlandırılan topluluk, S, E, Malov'un teşvikiyle 6 Mayıs 1921 tarihinde Taşkent'te Uygur aydınlarının kurultayını gerçekleştirmiştir. Bu kurultayda; *Uygur* olan etnik adın, Sovyetler Birliği'ndeki ve Doğu Türkistan'daki Uygurların tamamı için kullanılması hususunda görüş birliğine varılmıştır (Heyderup, 1993: 75-76).

1921 yılında yayın hayatına başlayan *Kembegeller Avazi* adlı gazete ile beraber gündeme gelen yazı ve imla meseleleri, 18.07.1925 tarihinde Almatı'da Uygur öğretmenler tarafından gerçekleştirilen ilk Dil ve Yazı Üzerine İlmî Araştırmalar Konferansına vesile olmuştur. Bu toplantıda mevcut Arap yazısı kısmi olarak ıslah edilmiş, Arapçadan ve Farsçadan alıntı kelimelerde yer alan ve Uygur Türkçesinde karşılığı olmayan bazı harfler çıkarılmıştır. Ayrıca 27 harften oluşan bu yazı sisteminde dört ünlüye hemze işareti konulmuş, günümüzdeki fonetik Uygur-Arap alfabetinde bulunan ünlülerin hemzeli şekilleri, ilk olarak bu tarihte yerleştirilmiştir (Orhun, 2014: 167). Bu alfabe 1936 yılına kadar kullanılmıştır (Lattimore, 1975: 125) ve edebî eserler bu alfabe ile basılmıştır.

1920'li yıllarda Ö. Muhemmediy, H. İskenderov, A. Gocamberdiy gibi şairlerle işlenen devrime ve özgürlüğe övgü temaları 1930'lu yıllarda vatani övmeye dayalı siyasi konularla devam etmiştir. Örnek olarak İsmayıl Sattarov'un *Şanlı Vatan, Volga Boyları* konulu şiirlerini göstermek mümkündür (Sedvakasov, 1986: 29-31).

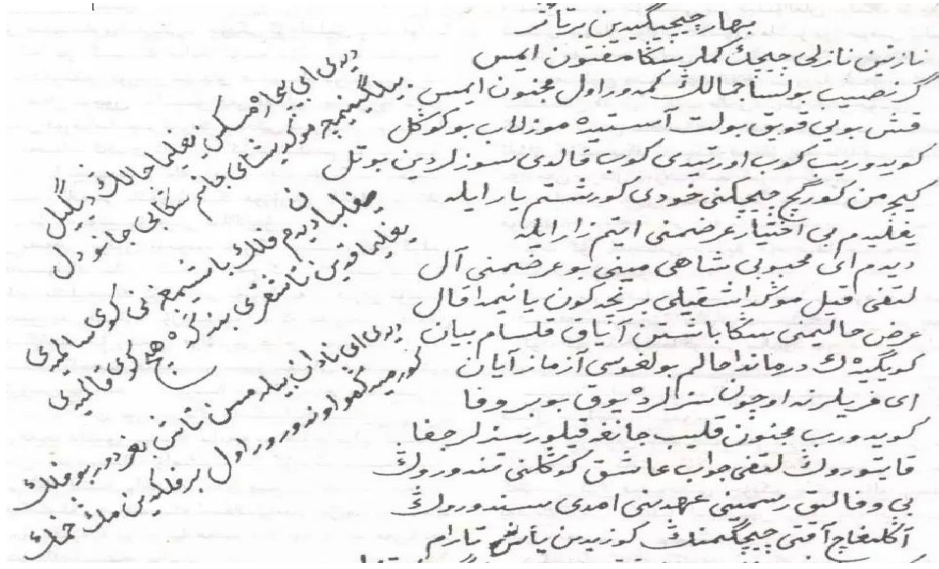
1960'lı yıllarda SSCB ile Çin'in ilişkisi bozulmuştur (Şen, 2007: 296-314). Bunun üzerine 1970'li ve 1980'li yıllarda Kazakistan'da yayımlanan *Bizning Veten* gibi bazı gazeteler bir süreliğine Uygur-Arap alfabeti ile basılarak Doğu Türkistan'a ulaştırılmaya çalışılmıştır.

1.2. Doğu Türkistan'da Uygur-Arap Alfabeti ve Şiirler

1.2.1. Komünist Rejim Kurulmadan Önceki Durum (1949 Yılına Kadar)

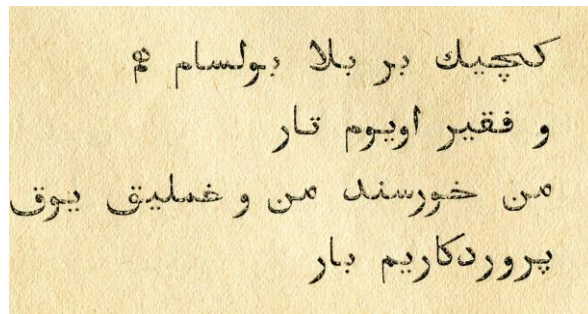
Doğu Türkistan'daki Uygurlar, 20. yüzyıla kadar İslamiyet'le Türklerin kültür hayatına dâhil olan Arap alfabetini kullanmışlardır (User, 2015: 124). 1934 yılından sonra Ürümçi, İli, Çöçek gibi kuzey bölgelerde çıkarılan gazete, dergi ve kitaplarda SSCB'deki Uygurların oluşturduğu ortak edebî dilin etkileri görülmeye başlamıştır. Öte yandan Sovyetler Birliği

tarafından Doğu Türkistan'ı idare eden Çin eyalet hükümetine danışman olarak gönderilen reis yardımcısı Hocaniyaz Hacı'nın danışmanlığını yapan *Veten oğlu* mahlaslı Meşur Roziyef, *Şincang Geziti* Uygurca yayının organizasyonunda başrol üstlenmiştir. Gazete resmî olarak yayın hayatına başladıktan sonra Roziyef, editör olarak görev almıştır. Dolayısıyla gazetenin dili ve imlası, doğal olarak SSCB'deki Uygur Türkçesinin diline ve imlasına yaklaştırılmıştır. Böylece Doğu Türkistan'ın kuzeyinde İli ve Ürümçi ağzına dayanan, SSCB'deki Uygurların benimsediği imlayı takip eden bir yazı dili ve imla gelişmeye başlamıştır (Orhun, 2006: 28-44).

Resim 1. Abduhalık Uygur'un 1923 tarihli el yazması (Şahniyaz, 2004: 2)

Bu yıllarda Doğu Türkistan'ın güneyinde durum farklıdır. 1937 yılına kadar Ma Ho-san ve Mahmut Sicang'ın etkili olduğu Hotan ve Kaşgar bölgelerinde Sovyetlerin pek nüfuzu yoktur. Dolayısıyla dil ve imla; İsveç misyonerlerinin *Kitab-i İlm-i İmla* adlı kitabı ile yön verdiği, Çağatay yazı dilinin imla özelliklerinin muhafaza edildiği, güney bölge ağız özelliklerinin yer aldığı biçimde kullanılmıştır. 1933'de Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin ortadan kaldırılmasının ardından Mahmut Muhiti, Hindistan'a hicret etmiştir. Bu tarihten sonra Rusların nüfuzunun arttığı, Kaşgar'daki İsveç misyonerlerinin matbaasının, hükümetin baskısıyla *Şerkiy Türkiy Tili* yerine *Uygur Tili* ifadesini kullandığı görülür. *Türkistan Takvimi* adıyla (Türkistan Takvimi, 1936: Kapak) yayımlanan takvim, 1936'dan itibaren *Uygur Takvimi* olarak değiştirilmiştir (Orhun, 2006: 44).

Resim 2. 1914 yılında basılan şiir örneği (A-B kitabı, 1914:28)

20. yy'ın başlangıcında Uygur halkının hayatında önemli bir yere sahip olan eğitimce reform yani cedidcilik hareketi, feodal güçlerin ve hükümetin baskılarına rağmen tüm hızıyla devam etmiştir. 1910'larda adeta bir akım hâline gelen cedidizm, şairlerin şiirlerine yansımış, halkı uyandırma, baskıya karşı isyan etme, cehaletten kurtulmaya çağırma gibi konular işlenmiştir. Çağdaş Tatar Edebiyatının özellikle Abdullah Tukay'ın şiirlerinin, çağdaş Uygur

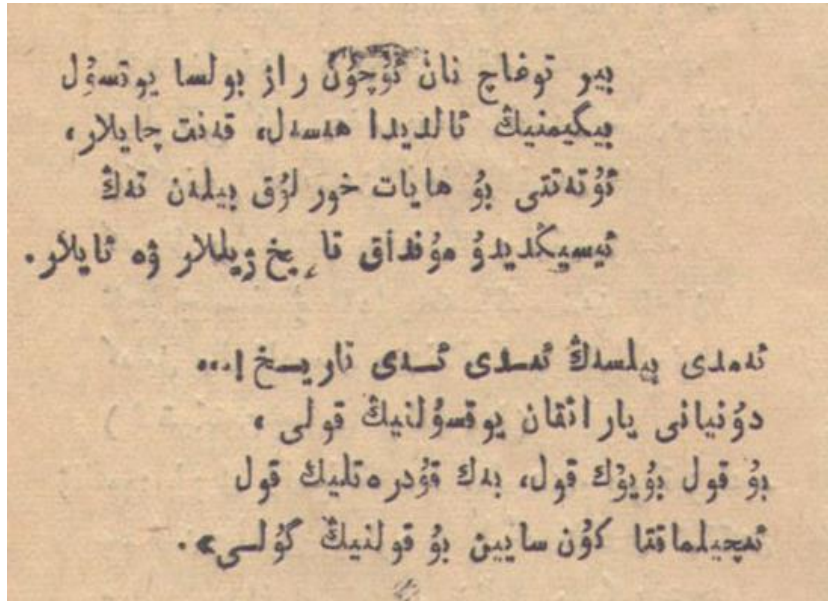
şiiirlerine etkisi büyüktür. Durgunluktaki Uygur edebiyatına canlılık veren Abdualhalık Uygur'un şiiirlerinde bunu görmek mümkündür (Sulayman, 2000: 110).

Şiiir, bu dönem Uygur Edebiyatında, en çok yazılan edebî türdür. Abdualhalık Uygur'un (1901-1933) *Zulme Karşı, Açıl, Uyan, Cehalet Pınarı*, Lutpulla Mutellip'in (1922-1945) *Yıllara Cevap, Sevgi ve Nefret*, Memtili Efendi'nin (1901-1937) *Kurtuluş Yolunda, Ordumuz, Nim Şehit*'in (1906-1972) *Doğru Yol Işıkları, Esarettekilere Hitap, Huzurunda, Hiyanetten Şikâyet, Vatan Aşkı, Yürek Sözü* gibi şiiirleri örnek gösterilebilir. Bu dönemdeki şiiirlerde zulme, adaletsizliğe, eşitsizliğe, cahilliğe karşı özgürlüğü, sosyal adaleti, eşitliği, yeniliği savunan temalar görülmür.

1.2.2. Komünist Rejim Kurulduktan Sonraki Durum (1949 Yılından Günümüze) 1.2.2.1. 1949 Yılından 1966 Yılına Kadar

1951 yılında Almatı'da Uygur-Arap alfabesinin imlasını, imla kurallarını ve edebî dili standartlaştırma konusunu ele alan toplantıda /i/ ve /é/ sesini gösteren harfler farklılaştırılmış, kalıplaştırılması kabul gören imla, Almatı ve Taşkent'te geniş çaplı uygulamaya konulmuştur. Bu imla, Doğu Türkistan'a getirilmiş olsa da herhangi bir resmî kurum veya kuruluş tarafından kabul edilmemiştir (Rahman ve Ömercan, 1996: 75-76).

1950 yılında Ürümçi'de Dil ve Yazı İşlerini Yönetme Komitesi kurulmuştur (Muhemmet, 2011: 27). 1952 yılında merkezî hükümetin düzenlediği Çin Halk Cumhuriyetinin Özerk Bölge Tesis Etme Programında şu ifadelere yer verilmiştir: "Çin Halk Cumhuriyetindeki milletler eşit haklara sahiptir, aralarında birlik beraberlik uygulanır, azınlık halklar kendisinin dil ve yazısını geliştirme özgürlüğüne sahiptir" (Muhemmet, 2011: 26). Dil ve Yazı İşlerini Yönetme Komitesi bunun üzerine Almatı'da basılan *Uygur Edebiy Tilinin Kiskiçe İmla Kaidiliri*'ni deneme kararı almıştır. Ancak bu komitenin çalışmaları 1954 yılında Şıncang Milletler Dil ve Yazı Komitesinin müdürü Mahmut Zeydi başkanlığında hazırlanan *Uygur Edebiy Tilinin Kiskiçe İmla Kaidiliri* basıldıktan sonra başlamıştır. Bu imla kuralları kitabında, Almatı'da basılan imla kurallarının esas alındığı belirtilmiştir (Komisyon, 1954: 1). Bahsi geçen imla kuralları, hükümetin ilgili kurumları tarafından onaylandıktan sonra 01.05.1954 tarihinden itibaren uygulamaya konulmuştur (Osmanov, Sabit 1987: 7). Arapça ve Farsça kelimelere özgü sat, dat, zel, tı, zı, hı, peltek se'den ibaret sekiz harf, alfabeden çıkartılmıştır. Sekiz ünlünün altı harf ile ifade edildiği bu yazı sisteminde toplam 30 harf yer almıştır (Komisyon, 1954: 5).

Resim 3. 1951 basımlı şiiir örneği (Geyurani, 1951: 20)

1949'dan Kültür Devrimi'ne kadar, edebiyatın diğer türleri gibi şiirlerde de yeni rejimin yerleştirilmesine hizmet edecek, beklentileri ve halkın umutlarını içeren eserler meydana gelmiştir. Abliz Şeripi'nin *Yeni Dünya Kuracağız, Yürekten Çıkar Sevgi Kasidesi, Kızıl Şarkılar* (Komisyon, 2006a: 525), Teyipcan Eliyev'in *Mao Başkana Mektup, Devrim-Behtim* (Eliyev, 1997: 124, 293) adlı şiirlerini örnek göstermek mümkündür.

1950-1960'lı yıllardaki şiirlerin başarılarından birisi, anlamsız siyasi şiirler dışında aşk, vatan sevgisi, doğa sevgisi gibi konuları işleyen Teyipcan Eliyev'in *Bitmeyen Şarkı* gibi nadir olarak yazılan ve basılabilen lirik şiirler ve Eliyev'in *Gezezenin Ölümü*, Mömin Sepiri'nin *Bir Utanmaz Gördüm Ben*, Rehim Kasim'in *Amirin Bindiği Araba* gibi hiciv şiirlerdir.

1.2.2.2. 1966 Yılından 1976 Yılına Kadar

1966-1976 yılları arasında millî kültürü ve millî kimliği bozguna uğratmaya odaklanan Kültür Devrimi gerçekleşmiştir. Edebî eserler için yayınlanma fırsatı ve ortamı verilmemiştir. Şair ve yazarlar hayati tehlikesi bulunmasına rağmen ilk fırsatta kendi imkânları dâhilinde edebî ürün ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu yıllarda yazdığı şiirlerini not defterlerinde veya hafızalarında saklayarak Kültür Devrimi sonrası yayımlanmışlardır. 1980 sonrası yayımlanabilen bu tür şiirlere Mirzahit Kerimi'nin *Çölde Güz, Tutsak Gazeli, Ben Ölmedim*; Hacı Ehmet'in *Tutsak Dilekleri, Kavuşma Arzusu, Ayrılık Koşukları* gibi şiirleri örnek göstermek mümkündür (Komisyon, 2006b: 38).

1976 yılındaki Mao'nun ölümünün ardından Kültür Devrimi sona ermiştir. Devrim sonrası kalkınma amaçlı uygulanan liberalleşme ve dışa açılım politikası, Doğu Türkistan'a yönelik yumuşama siyasetini de beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla 1978'den sonra Uygur Edebiyatında yeni bir sayfa açılmıştır. Şiirler, çağdaş Uygur edebiyatının diğer türleri gibi büyük coşkuyla kaleme alınmaya başlanmıştır. Resmî alfabenin Uygur-Latin alfabesi olması nedeniyle okullarda eğitim öğretim bu alfabeyle devam ederken rahatça nefes almaya başlayan Uygurlar, 1980 yılından itibaren klasik eserleri ve bazı edebî eserleri Uygur-Arap alfabesi ile yayımlanmışlardır.

7. تەشەنەلەب ئولمە ناۋايى تاۋەزەل ساقسېدىنى
 "ئۇشەرە بو يا ئەببۇ ھەل ئەتشان" كىلور ھەردەم نىدا
 باغ ئەچەرە ساڭا ساچتى گۈل ئاقۇ يېشىل ياپراق،
 شاھ باشىغا ئانداقكىم ئەل ئاخو - سېرىق يارماق.

Resim 4. 1980 yılında resmî olarak Uygur-Latin alfabesi yürürlükteyken Uygur-Arap alfabesi ile basılan şiir örneği (Rozi, 1980 :207)

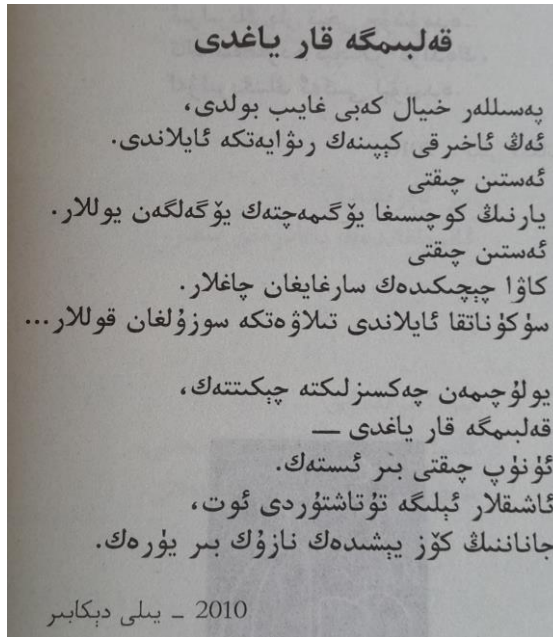
Uygur-Arap alfabesinin Uygurlar açısından kendi kültürüne bağlılığın bir göstergesi olduğu anlaşılmaktadır.

Devrim sonrası devletin izlediği politikaya bağlı olarak yurtdışına çıkma yasağı kısmen kalkmıştır. Ehmetcan Osman (1964-) 1982 yılında yurtdışında okuma imkânı elde etmiş (Ela, 2015:37) ve çağdaş Uygur şiirine yeni bir akım olan sürrealizm şiir akımını getirmiştir. Bu akımın Doğu Türkistan'a getirilmesi, benimsenmesi ve yaygınlaşması (Hasancan, 2017: 5, Karaman 2019: 258), ne Uygur-Arap alfabesiyle ne de Uygur-Latin alfabesiyle ilişkilendirilecek bir durumdur.

1.2.2.3. 1984 Yılından 2017 Yılına Kadar

Eylül 1982'de Gulca'nın Nilka ilçesinde gerçekleşen Çin Türk Dilleri Konferansında Latin alfabesinin kullanımdan düşmesi kararı alınmıştır. Sebep olarak, Uygur-Latin alfabesinin Uygur Türklerinin ve Kazak Türklerinin tamamı tarafından kullanılmadığını, iki alfabenin aynı anda kullanılmasından dolayı kültürel gelişmeye zarar verildiğinin, halkın Uygur-Latin alfabesi kullanmaya hazır durumda olmadığını altı çizilmiştir (Komisyon, 1982: 1-3).

Uygur Özerk Bölgesi Halk Hükümeti 23.9.1983 tarihli genelgesinde Uygur, Kazak ve Kırgız Türklerinin 1.1.1984 tarihinden itibaren Arap alfabesi temelli eski yazılarını kullanacağını bildirmiştir. Şincang Milletler Dil ve Yazı Hizmetleri Komitesi *Hazirki Zaman Uygur Yezikinin Elipbesi ve Uygur Edebiy Tilinin İmla Kaidesi* adlı eseri yayımlamıştır (Komisyon, 1983: 1). Bu eserde Uygur-Arap alfabesi, 32 harften oluşmuştur. Harfler, 1954'te ıslah edilen alfabetik sıradan da, Uygur-Kiril alfabesinin ve Uygur-Latin alfabesinin alfabetik sırasından da farklı bir sıraya dizilmiştir. Eskiden iki farklı şekil (و و) ile ifade edilen dört yuvarlak ünlü, üzerine işaretler konularak bir birinden farklı dört şekil (و و و و) ile ifade edilmiştir. Bu Uygur-Arap fonetik alfabesiyle pek çok şiir yazılmıştır. Şiirler, *Tarim, Tenritag, Kaşgar Edebiyatı, Aksu Edebiyatı, Şincang Yaşliri, Tarim Gunçiliri* gibi dergilerde, *Ürümçi Keçlik Géziti, Şincang Géziti* gibi gazetelerde yayımlanmanın yanı sıra *Şincang Halk Neşriyatı, Kaşgar Uygur Neşriyatı, Şincang Yaş-Ösmürler Neşriyatı* ve *Pekin Milletler Neşriyatı* gibi yaynevleri tarafından kitap halinde yayımlanmıştır. Memtili Efendi gibi ceditçi şairlerin hafızalarda veya not defterlerinde korunmuş şiirleri de bu süreçte yayımlanabilmiştir (Alptekin, 2000: 1-81).

Resim 5. Fonetik Uygur-Arap alfabesi ile basılan şiir örneği (Ezizi, 2012: 182)

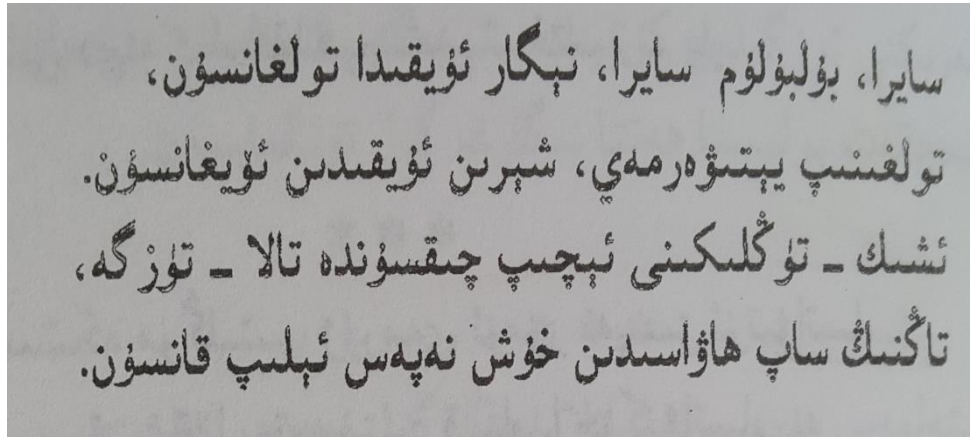
1.2.2.4. 2017 Yılından Bugüne Kadar

1987 yılında sözde *çift dilli eğitim* programı gündeme gelmiş ve uygulanması için çalışmalar başlatılmıştır (Dwyer, 2005:34). Eylül 2002'de Şinciang Üniversitesi'nde Çağdaş Uygur Türkçesi ile eğitim verilmemesi uygulamaya konulmuştur (Dwyer, 2005: 40). 2013 yılında, Çağdaş Uygur Türkçesinin Doğu Türkistan genelinde eğitim dili olması yasaklanmıştır. Bu durum, anadilinde eğitim almayan genç neslin mevcut Uygur-Arap alfabesini ve Çağdaş Uygur Türkçesini bilinçli kullanarak edebî eser üretebilmesi konusunda endişe yaratırken, 2017 yılında Doğu Türkistan tamamen abluka altına alınmıştır. Aydınlar, bilim insanları, din adamları, sanatçılar, yazar ve şairler, yöneticiler, esnaf, çiftçiler, iş insanları, öğrenciler vesaire her kesimden ve her meslekten olan yerli Türk halkı, Çin Halk Cumhuriyeti'nin yegâne yöneticisi Komünist Partiye olan sadakati ve yakınlığı sorgulanmaksızın hapiste ve hapsin bir başka adlandırılması olan sözde eğitim kamplarında tutsaklığa mahkûm edilmiştir. Siyasi baskı, ruhsal ve fiziksel işkencelere dönüşmüş, pek çok kişi yaşamını yitirmiştir. Birçok kişiden ise haber alınmamaktadır. Birçok edebî eser ve araştırmalar yasaklanmış ve yok edilmiştir. Çin Merkezî Televizyon Kurumu CCTV'nin resmî web sitesindeki göstermelik Uygurca yayın da kaldırılmıştır. Şincan Yazarlar Birliğinin resmî web sitesi, diğer birçok Uygurca yayım yapan

web siteleri gibi kapatılmıştır. *Helk tori*, *Tiyanşan tori*, *Şincan gazetesi tor beti* gibi web sitelerinin kültür ve edebiyat linki kapatılmış, Uygurca yayın sadece propaganda metinlerine odaklanmıştır. Kısacası günümüzde Uygur Türkçesi, Uygur Türklüğünün bir parçası olmaktan çıkmış durumdadır. Hal böyle iken, yetkin şairlerin mevcut alfabe ile eserlerini yayımlaması olanaksızdır. Ayrıca ülke ablukaya alındığı için şiir kitapların basılıp basılmadığı, *Tarim* dergisi gibi edebî eserlerin basıldığı dergilerin son durumu hakkında kesin bir yargıya varmak güçtür.

1.3. Türkistan Coğrafyasındaki Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Uygur-Arap Alfabeti ve Şiirler

Siyasi sınırlar oluşmadan önce Batı Türkistan'da bulunan ve hatırı sayılır nüfusa sahip olan Uygur Türkleri, Sovyetler Birliği döneminde ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ardından, buldukları coğrafyadaki varlığını devam ettirmiştir. Yaşadığı ülkelerin sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarına katkıda bulunmuştur. Kazakistan ve Kırgızistan'daki Uygurlar, ülkenin Latin alfabesine henüz geçmemesi sebebiyle Uygur-Kiril alfabesi kullanmaya devam etmiştir. Ancak Doğu Türkistan'da kullanılmakta olan Uygur-Arap alfabesi ile de yayım yapmışlardır. Uygurların yoğun olarak yaşadığı Almatı'daki özel bir yayınevi olan Mir Neşriyatı, tipik bir örnektir. Bu neşriyat, Kiril alfabesiyle yayım yapmanın yanı sıra bazı eserleri Uygur-Arap alfabesiyle de yayımlamıştır. Bişkek'teki Uygur aydınları da Uygur-Arap alfabesiyle kitaplar yayımlamıştır. Bunun dışında Kırgızistan'daki Uygur Türklerinin yasal siyasi gazetesi olan *İttipak*, Kırgızistan'ın resmî dilinin Rusça olmasından dolayı Uygurca ve Rusça olarak yayımlanmaktadır. Ancak Uygurca bölümün bazı sayfaları Uygur-Kiril alfabesiyle, bazı sayfaları ise Uygur-Arap alfabesiyle basılmaktadır. Bu ülkelerde gayri resmî olarak kullanılan Uygur-Arap alfabesi, Doğu Türkistan'da kullanılmakta olan fonetik Uygur-Arap alfabesi olmakla beraber, birliği ve beraberliği koruma, ana kitleden kopmama görüşünün yansımasıdır.

Resim 6. Kırgızistan'da gayri resmî olarak kullanılan fonetik Uygur-Arap alfabesiyle basılan şiir örneği. (Bavdunov, 2001: 179).

2. Uygur - Latin Alfabeti ve Bu Alfabe ile Basılan Şiirler

2. 1. Sovyetler Birliği'nde Uygur-Latin Alfabeti ve Şiirler (1936-1947)

Türkler arasında Arap alfabesiyle Türkçe eserler ortaya konulurken yazım konusundaki sorunların çözümlenmesi için arayışları da beraberinde getirmiştir. Bu arayışlar, Arap harflerinin ıslahı şeklinde başlamış, daha sonra bununla birlikte Latin harflerinin kullanılması, yeni bir alfabe icadı gibi çeşitli düşüncelere yol açmış ve birçok platformda tartışılmıştır (Aslan, 2009: 359). SSCB'nin idaresi altındaki Türkler arasında alfabe meselesi 20. yüzyılın başlarından itibaren giderek daha fazla tartışılır bir hâle gelmiştir (Akpınar, 2013: 34). Azerbaycan'da yoğun tartışmalar sonucunda gerçekleştirilen Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişin, SSCB'deki Türkler arasında da uygulanmasının sağlanmasında, 26 Şubat- 06 Mart 1926

tarifli Bakü Türkoloji Kurultayı çok önemli bir rol üstlenmiştir. Latin alfabesine geçişte Türk aydınları ve bilim insanları büyük ölçüde alfabe ortaklığına, alfabelerde ortak harf ve seslerin bulunmasına özen göstermişlerdir (Akpınar, 2013: 36).

Abdulhey Muhammedi *Kembegeller Avazi* gazetesinde “*Ya Arap alfabesinin 27 harfiyle kalıp ömür boyu tartışma ve kargaşa yaşa, ya da bu alfabeden vaz geç ve kurtul*” diye yazmıştır (User, 2015: 300; Sadvakasov, 2009: 301). Bu yazı, Uygur aydınların Arap alfabesinden vaz geçip SSCB’deki Türk topluluklarının tamamında benimsenmeye başlayan Latin alfabesine geçme tasarılarının olduğunu gösterir (User, 2015: 300). Mayıs 1930’da Almatı’da yapılan Dil ve Yazı İlmî Araştırmaları Toplantısında SSCB’deki Uygurların Latin alfabesine geçme kararı onaylanmıştır (Sabit, 2014: 437). Ancak uygulamada, 1930’lu yıllarda basın ve yayım faaliyetlerinde Arap alfabesini kullanmaya devam etmişlerdir. Türk topluluklarının neredeyse tamamının yazısının Latinleştiği 1936’nın ilk aylarında Taşkent’te yayımlanan *Şerk Hekikiti* Arap yazısıyla yayımlanmaktaydı (User, 2015: 303). SSCB’deki Uygurlar, islah ettikleri Arap alfabesini, 1936 yılındaki Latin alfabesine geçişe kadar kullanmıştır (Lattimore, 1975: 125, Li 1953: 59). Bu tarihlerde Çin idaresi altındaki Doğu Türkistan’da bulunan Uygur Türklerinin Arap alfabesini kullanmakta olduğu dikkate alınır, SSCB’deki Uygurların sadece geleneklerini sürdürmekte kararlı olan tutucu tavırlarının ötesinde bir düşünceyle, Doğu Türkistan’daki ana kitle ile aynı alfabe kullanma düşüncesiyle hareket ettikleri anlaşılır. Nitekim A. Muhammedi, Latin alfabesine geçmeden önce, SSCB’deki Uygurların edebî dili oluştururken İli veya Kaşgar ağzını esas alma yönündeki tartışmalara; “*Yazı dilini Çin’deki ve SSCB’deki bütün Uygurlar için ortak yazı dili olacak şekilde oluşturmak lazım*” diye görüş bildirmiştir (Heyderup, 1993: 77).

Sovyetler Birliği sınırları içerisindeki Uygurlar 1936 yılında kullanmaya başladığı Latin Alfabesini 1947 yılına kadar devam ettirmişlerdir (Sedvakasov, 2009: 302). 1930’lu yılların sonuna doğru siyasi propaganda konulu şiirlerin arasında dikkat çeken satirik şiir, İsmayil Sattarov’un *Raporcu* adlı şiiridir (Sedvakasov, 1986: 42).

1937 yılındaki aydın katliamından sonra, şair kadrosunun ve şiir kalitesinin ne kadar zayıfladığını *Gençlik Sırrı* adlı şiir kitabında yer alan şiirlerden görmek mümkündür (Sedvakasov, 1986: 152). 1941 yılında Rus-Alman savaşı patlak vermiş, arta kalan birçok Uygur aydın, şair ve yazar cepheye sürülmüştür. Bu nedenle şair kadrosu zayıflamış, şiir eserlerinin üretiminde bir duraksama yaşanmıştır. Savaş yıllarında yazılan, edebî değeri yüksek olmayan ancak konu itibarıyla ülkeye sadakati, vatan sevgisini ve özgür yaşamın beşiği olan Sovyetler! için Almanlara karşı savaşa çağırma konulu şiirler yayımlanmıştır. Örnek olarak Kadir Hasanov’un *Kence* adlı şiirini göstermek mümkündür (Sedvakasov, 1986: 154-155).

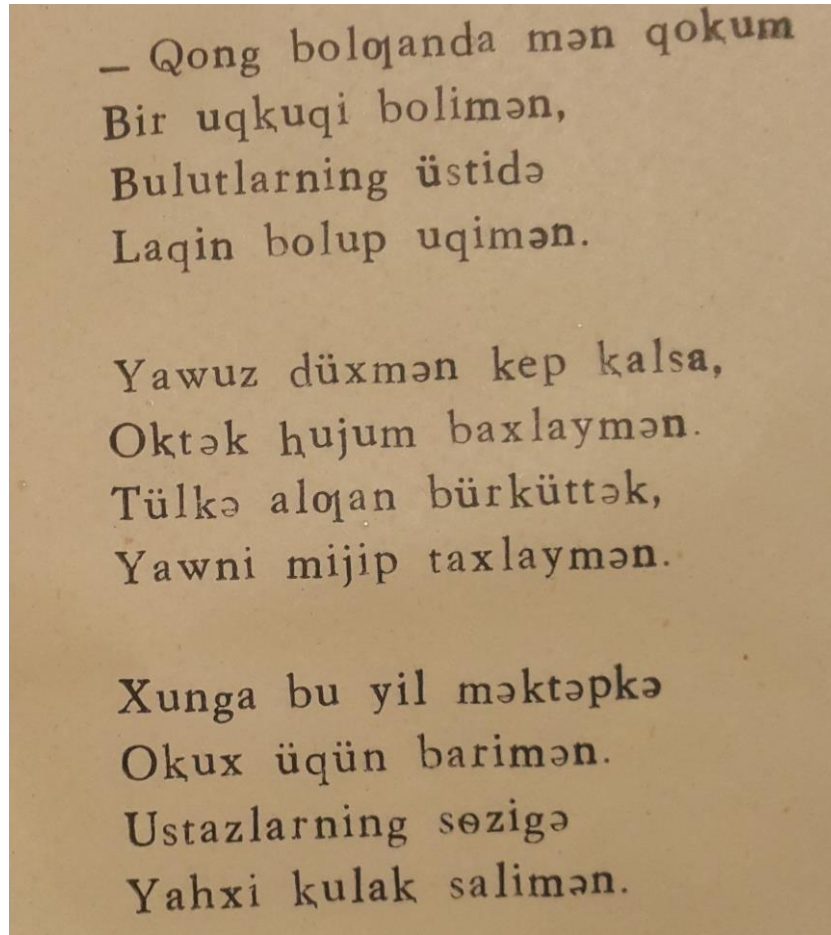
2. 2. Doğu Türkistan’da Uygur-Latin alfabesi ve Şiirler (1965-1984)

Mart 1964’te Şincang 3. Halk Konseyinin 11. oturumunda Latin alfabesinin deneme sürecinden resmî olarak kullanılma sürecine geçişi onaylanmış, bu karar 23.10.1964 tarihinde Devlet Konseyi tarafından onaylanmıştır. Şincang Halk Hükümeti 1.1.1965’ten itibaren yürürlüğe girmesi gerektiğini, reis Seypidin Ezizi’nin imzasıyla duyurmuştur. Ocak 1965’ten itibaren *Şincang Yezik Özgertiş* adlı aylık dergi Uygurca ve Çince yayımlanmaya, *Şincang Geziti* de Latin alfabesiyle basılmaya başlanmıştır (Muhammet, 2011: 28)

Latin alfabesini yaygınlaştırma çalışmasının 1970’e kadar tamamlanması hedeflenmiş ise de 1966 yılında Kültür Devrimi’nin gerçekleşmesi nedeniyle alfabe meselesi, diğer siyasi çalışmaların gölgesinde kalmıştır. Ancak ilkökul ve ortaokullarda kullanılmaya devam etmiştir. Bu süreçte Uygur-Arap yazısı halk içinde yaygın olarak kullanılmaya devam etmiştir. Çin ile SSCB ilişkilerinin bozulması nedeniyle Doğu Türkistan’daki esas akım, Sovyetlere karşı mücadele olmuştur. Sovyetler de çeşitli basın yayım araçlarıyla Çin’in Uygur ve Kazak halkına yönelik dil politikasını eleştirmeyi ihmal etmemiştir. Ayrıca Almatı’da Uygur Türkçesiyle yayımlanan *Kommunizm Tugi* gazetesi de 1970’de Uygur-Arap alfabesiyle yayımlanmıştır. Bu

durum, Şincang Halk Hükümeti yetkililerine, tekrar Latin alfabesini yaygınlaştırma çalışmalarına odaklanması gerektiğini hatırlatmıştır. Dolayısıyla Seypidin Ezizi 1970 yılında Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerine sürgün edilerek sözde Memurlar Mektebi'nde ağır fiziksel işlerde çalıştırılmakta olan aydınları Ürümçi'ye toplatmış, onlardan Latin alfabesini yaygınlaştırma çalışmalarına katkı sağlamasını istemiştir. Ancak çok geçmeden aydınlara yönelik Tekrar Terbiye sloganlı sürgün uygulamaya konulunca aydınlara terbiye edilmek üzere bir daha sürgüne gönderilmiştir ve alfabe çalışmalarında bir gelişme kaydedilmemiştir (Rahman ve Ömercan, 1996: 104-105).

Latin alfabesini oturtmaya son derece kararlı olan Özerk Bölge İnkılap Komitesi, 15.7.1976 tarihinde genelge yayımlayarak bir Ağustos'tan itibaren Uygur ve Kazak halkı için Arap alfabesinin yasaklandığını duyurmuştur (Muhemmet, 2011: 28). Böylece *Kızıl Bayrak* dergisi de Latin alfabesiyle yayımlanmaya başlamıştır. İki ay sonra Mao Ze-dong ölünce yerine Hua Guo-feng reislik görevine getirilmiştir. Kültür Devrimi'ni gerçekleştiren Dört Üyeli Çete'ye ve yandaşlarına yönelik ihbar etme, tenkit etme ve çökertme etkinlikleri her yeri sarmıştır. Bu siyasi havayı Doğu Türkistan halkına ulaştırmak amacıyla geniş çaplı propaganda ihtiyacı doğmuştur. Latin alfabesi planlandığı ölçüde yaygınlaşmadığı için gazete ve dergiler, hem Latin hem Uygur-Arap alfabesiyle basılmıştır. İki yıl sonra Deng Xiao-ping'in Dördü Çağdaştırma programı gündeme gelmiş, Çin'de ekonomik kalkınma açısından yeni bir devrin başlayacağını sinyalleri verilmiştir. Dile ait meseleler tekrar ele alınmış, Latin alfabesinin en iyi şekilde yaygınlaştırılması konusu gündemdeki yerini korumuştur (Rahman ve Ömercan, 1996: 106-107).

Resim 7. 1978 yılında Uygur-Latin alfabesi ile basılan şiir örneği (Mahmut, 1978: 87)

Kasım 1979'da Şincang Dil ve Yazı Islahatı Komitesi, Ürümçi'de konferans düzenleyerek Uygur Türkçesi ve Kazak Türkçesi için Latin alfabesinin yaygınlaşmasını sağlamanın yöntemleri üzerinde durmuştur. Latin alfabesinin imla kılavuzundaki yanlış ve gereksiz bilgilere yönelik şikâyetler çoğalmca Komite, yeni ibareleri standartlaştırmaya odaklanmıştır. Uygur Türkçesine ve Kazak Türkçesine yerleştirilen Çince kelimelerin yerine Türkçe veya Rusça kelimeler alınmıştır. İbareleri Standartlaştırma Komitesi kurulmuş ve standartlaştırılan ibareler ilan edilmiştir (Rahman ve Ömercan, 1996 :107).

Latin alfabesi dünya ile uyum sağlamada, Türkiye basın yayını takip etmede ve günlük kullanımda Arap alfabesine göre daha kullanışlı olmasına rağmen Uygur aydınları, bu alfabeyi kullanmayı reddetmiştir. Çünkü Uygur Türkleri için tasarlanan Latin alfabesinde Uygur Türkçesinin yapısına aykırı olan, Uygur Türkçesinde bulunmayan sesleri karşılayan çift harfler mevcuttur. İmla kılavuzunda Çince kelimelerin orijinal imlasının korunması hedeflendiğinden (Komisyon, 1973: 17) içerisinde *iu, ou, iao* gibi ünlü ve *sh (şı), zh (cı), ch (çı), c (tsı)* gibi ünsüz seslerin bulunduğu Çince kelimelerin Uygur Türkçesinde aynen okunması ve yazılması istenmiştir. Uygur-Arap alfabesine dönme fikrini destekleyenler çoğunlukla aydınlar ve yöneticilerdir. Onlar Uygur-Arap alfabesiyle eğitim görmüş kimseler olup, Latin alfabesi uygulamaya konulduğunda siyasi baskıdan dolayı ses etmeseler de zorla kabul ettirilen Latin alfabesine karşı, Kültür Devrimi'nden sonra tepki olarak reddetme tutumu sergilemişlerdir. Latin alfabesi kabul ettirildikten hemen sonra başlayan Kültür Devriminde, Türklerin değerleri hor görülmüş, millî kültür gericilik olarak aşağılanmış, millî bayram ve gelenekler yasaklanmış, millî duygular bastırılmış, millî medeniyet bozguna uğratılmaya çalışılmıştır. Kültür Devrimi sonrasında Çin'in ekonomik kalkınma ihtiyacından dolayı baskıcı politikasını bir az yumuşatması Uygurlara rahat bir nefes aldırması, üzerindeki yükten kurtulma ve uzun süre ayrı kaldığı kıymetlisi ile kavuşma mutluluğunu yaşatmıştır. Kötü günlerin anısı olarak hafızalara kazınan Latin alfabesi de Devrim'in bir parçası, bir gölgesi gibi algılanmış, istenmeyen bir varlık konumuna gelmiştir. Bu bağlamda Uygur-Arap alfabesi, Uygur Türklerinin geleneklerine tekrar sarılmasının, kendi değerlerine sahip çıkmasının, kimliğini koruma mücadelesinin bir göstergesi olarak halk içinde geniş destek bulmuştur (Abdulla Tehur, vd. 2010: 495, 496).

1980 yılının başında sadece ilkokul ders kitapları ve bazı çocuk edebî eserleri Latin alfabesiyle basılmıştır. Uygur geleneklerine, medeniyetine ait edebî eserler Uygur-Arap alfabesiyle basılmıştır. 2.1.1980 tarihli III. Azınlık Milletler Dil ve Yazı Kongresinde, azınlıkların diline ve yazısına yönelik 1958'den beri yürütülen yanlış politikalar dile getirilerek bundan sonra dil ve yazıya ilişkin politikaları azınlıkların kendilerinin belirleyeceği vurgulanmıştır (Fu 1986: 562). Daha önceki tarihlerde Uygur-Arap alfabesi ne denli tenkit edilip Kiril alfabesinin daha sonra ise Latin alfabesinin faydaları saymakla bitmeyecekmişçesine dile getirilmişse, bu yıllarda yine Uygur-Arap alfabesi o denli övülmüş, pin-yin temelli Latin alfabesinin olumsuz yönleri gazetelerde, dergilerde boy göstermiştir.

Kültür Devrimi'nde belli ideolojiye dayalı, millî edebiyatı, millî kültürü yok etme eğilimi uygulanmıştır. Edebiyat ve kültür, siyasi propaganda için kullanılmıştır. Fakat her şeyin farkında olan Uygur aydınları, bu durumu devrim sırasında yayımlanma imkânı bulamayacağını bildiği edebî eserlerinde dile getirmiş, yaşanan tarihi süreci, edebî şekilde sonraki kuşaklara aktarmayı başarmıştır. Huşur İbrahim, Mirzahid Kérim, Hacı Ehmet gibi şairler hapisteyken bile şiir yazmaya devam etmiş ve bu şiirleri bir şekilde saklayarak 1980'den sonra yayımlamışlardır. Mirzahid Kerim'in *Elveda Ürümçi, Çölde Güz, Tutsak Gazeli, Ben Ölmedim, Ben Gül İçinde* gibi şiirleri; Hacı Ehmet'in *Mahpus Dilekleri, Kavuşma Arzusu, Hayata Sevgi, Hicran Koşukları* gibi şiirleri, aydınların zor günler geçirirken, yaşama olan sevgisini ve geleceğe yönelik inancını kaybetmediğinin birer kanıtıdır. Kurban Barat'ın *Afetli Yıllardan Acı Hatıra* başlığı altındaki seksenden fazla şiiri, bu tür eserlerin bir başka örneğidir. Bu şiirler 1966-1976 arasında gizlice yazılmış, Kültür Devrimi'nden sona yayımlanmıştır. *Ağlama Koşuğu, Dilencinin Heykeli, Şairlik, Kızın Ölümü, Sonbaharın Suları, Odun Satıcı Çocuk* gibi şiirlerden pek çok şairin o dönemlerde düşünmeye ve anlatmaya cesaret edemediği konuları görmek

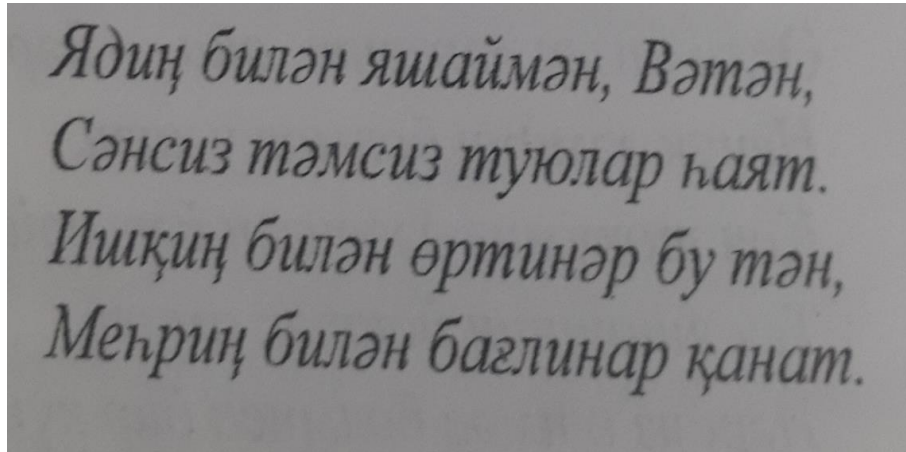
mümkün (Sultan ve Abdurehim, 2002: 142-143). Bu şiirler; şahsın his duygularını değil, sayısız afeti yaşayan toplumun acı kısmetini ve faciasını, yüksek edebî beceriyle ifade etme bakımından, önemli bir yere sahiptir.

3. Uygur - Kiril Alfabeti ve Bu Alfabe İle Basılan Şiirler

3.1. Sovyetler Birliği'nde Uygur-Kiril Alfabeti ve Şiirler

1934-1938 yılları arasında binlerce Türk aydını, şairi, yazarı ve siyasi önderi öldüren veya sürgüne gönderen Stalin, çok rahat bir şekilde tek emirle SSCB'de Latin alfabetini kullanan bütün Türklerin alfabelerini ses değeri birbirinden farklı olan Rus-Kiril alfabeleriyle değiştirmiştir (Kocaoğlu, 2012: 2-3). SSCB'deki Uygurlar ise 1936 yılından itibaren kullanmaya başladıkları Latin alfabetini bir müddet daha devam ettirmiştir. Nisan 1947'de Kazakistan SSC Yüksek Sovyeti'nin kararnamesiyle Kiril alfabetine geçmiştir (Sadvakasov, 2009: 302).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde edebî eserlerini yayımlamaya devam eden Uygurlar, resmî olarak Kiril alfabeti kullanmaktadırlar. Kazakistan ve Kırgızistan'da yayımlanan farklı konuları ele alan birçok şiir söz konusudur. 1957-1990 dönemde şiirleri yayımlanan ve bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde edebî üretime devam eden şairler için Meşur Celilov, Patigül Sabitova, Rahile Hapizova, Dolkun Yasin, Abdukadir Kutluk, Mehemmet Sıdık Noruzov, Camalidin Kasim, Heyrinisa Turdi, Memtimin Obulkasimov, Patigül Mehsetova, Telman Nurahunov, Gülbehrem Hoşayeva gibi isimleri örnek olarak göstermek mümkündür.

Resim 8. Kazakistan'da Uygur-Kiril alfabeti ile basılan şiir örneği (Kutluk, 2009:20)

3.2. Doğu Türkistan'da Uygur-Kiril Alfabeti ve Şiirler

Çin Halk Cumhuriyetinde 1950 yılında başlayan dil, iktisat ve kültür sahalarmında SSCB'yi örnek alma eğilimi 1954'te doruk noktasına ulaşmıştır. Bu çerçevede Marks, Engels, Lenin ve Stalin'in eserleri, siyasi propaganda metinleri, Almatı ve Taşkent'te basılan edebî eserler, ders kitapları, üniversitedeki öğrenci yurtlarından şahısların evlerine kadar yayılmıştır. Ekim 1954'te Devlet Konseyi, Çin Yazı Islahatı Komitesi oluşturmuştur. Komite bünyesinde Çincenin Fonetik Alfabe Taslağı Heyeti yer almıştır. Heyet, Çince yazıların basitleştirilmesine yönelik bir, Çincenin fonetik alfabetine yönelik altı taslak hazırlamış olup, bu altı taslaktan biri Kiril harfli alfabe taslağıdır (Muhammet, 2011: 24).

Aralık 1955'te Pekin'de, yönetim tarafından azınlık sayılanların diline yönelik ilk akademik konferans düzenlenmiştir. Konferansta 1956 yılın sonuna kadar azınlıkların yazısına yönelik islah ve tasarlama hizmetlerinin tamamlanması talimatı verilmiştir. 1956 yılında yedi yüz kişiden oluşan yedi grup, Çin genelindeki azınlıkların bulunduğu kırk iki bölgeye gönderilmiştir. Doğu Türkistan'a 6. grup görevlendirilmiştir (Fu, 1986: 556). Bu çalışmaların

desteklenmesi ihtiyacıyla 1956 yılında Doğu Türkistan'da, Uygur Özerk Bölgesi Dil ve Yazı İşleri Komitesi kurulmuştur. Komitede yer alan uzmanlar ve özerk bölge yöneticileri Uygur-Arap alfabesinin yetersizliklerini dile getirip Uygur, Kazak, Kırgız, Moğul ve Şibe halkı için Kiril alfabesi kullandırma görüşünü öne sürmüştür (Janbaz vd., 2006:2). Teklifleri ve taslakları görüşmek üzere Özerk Bölge Halk Hükümetinin kararıyla, Milletlerin Dili ve Yazısı Konferansının ilki 13-22.8.1956 tarihinde Ürümçi'de gerçekleşmiştir. Konferansa Devlet Milletler İşleri Komitesi, Çin Bilimler Akademisi Dil Araştırmaları Kurumu ve Merkezî Milletler Enstitüsü uzmanlarının yanı sıra Kazakistan Dil ve Medeniyet Heyeti teklife binaen katılmıştır. Konferansta bahsi geçen beş azınlığın Kiril alfabesine geçişi onaylanmıştır. Onaylı karar, *Şincang Geziti*'nin 9.2.1957 tarihli Uygurca ve Çince sayılarında yayımlanmıştır (Wei, 1993: 277-280). Kiril alfabesi kabul edildiğinde İli, Altay, Çöçek'ten oluşan Üç Vilayet bölgesinde Kiril alfabesiyle çoktan tanışmış Uygur, Kazak ve Kırgız aydınları mevcuttu. Burada SSCB ve Çin dostluk ilişkilerinin Altın Çağı'nın yaşanması nedeniyle Rus Türkolog Serdiyoçinko'nun Pekin Merkezî Milletler Enstitüsü danışmanı görevinde olduğunu (Rahman ve Ömercan, 1996: 85) unutmamak gerekir. Kiril alfabesinin kabulü, SSCB'nin çıkarları bir yana, SSCB'deki Uygurların da Kiril alfabesi kullanıyor olması dikkate alındığında, Uygurların kültürel birliği için önemliydi.

10.12.1957 tarihinde Devlet Konseyi tarafından, azınlıkların yazı sistemindeki harflerin düzenlenmesine dair beş temel ilke kabul edilmiş ve ilgili kurumlara dağıtılmıştır. Bu ilkeler şu şekildedir: 1) Azınlıkların alfabeleri Latin alfabesi temelinde oluşturulmalıdır. 2) Azınlıkların dilinde bulunan Çinceye benzer veya yakın sesler, Çincenin fonetik alfabesindeki harfler ile gösterilmelidir. 3) Azınlıkların dilinde Çinceden farklı ses bulunuyor ise, onu, iki harf ile veya yeni türetilcek harf ile veyahut da harfin üzerine eklenecek şekiller ile karşılamalıdır. 4) Tonlama veya telaffuz problemlerini son heceye harf ekleyerek veya farklı bir yöntemle halletmelidir veyahut dikkate almamalıdır. 5) Milletlerin özellikle akraba dillerin yazıları ve imla kuralları farklı olmalıdır (Cou, 1961: 208-209). Bu beş temel ilke aslında Çin Komünist Partisi tarafından Uygur Türklerinin yazısına ve diline yapılacak müdahalenin, engellemelerin ve günümüzdeki sonuçların temeli niteliğindedir.

Doğu Türkistan'da 1951'den beri uygulanan toprak reformunun, rejimin istediği gibi tamamlanarak yerli halkın elindeki toprakların tamamıyla Çin yönetimine geçmesi üzerine, 1957'de siyasi darbenin yeni aşaması olan Sağcılara Karşı Mücadele, Yerli Milliyetçiliğe Karşı Mücadele adlı harekât başlatılmıştır (Sultan, 2001: 16). 4.4.1958'de Pekin'de azınlıkların diline yönelik akademik konferansın ikincisi düzenlenmiştir (Emiloğlu, 1973: 129). Konferansta Devlet Konseyi tarafından kabul edilen beş temel ilke, azınlıkların vekillerine ezberletilmiş, vekillerin konferansa getirdikleri beş azınlığın Kiril alfabe taslağı reddedilmiştir (Muhemmet, 2011: 27-28). Böylece iki yıl Doğu Türkistan'ın kuzey bölgelerinde okullarda pilot uygulaması yapılan Kiril alfabesi tamamen ortadan kaldırılmıştır.

4. Şiirin Gelişimindeki Etmenler

4.1. Şiirin Gelişimine Alfabenin Etkisi

20. yüzyılda alfabenin neden sıklıkla değiştiği araştırıldığında siyasi otoritenin aldığı kararlar dikkat çekmektedir. Örneğin, Sovyetler Birliği'ndeki Uygurlar Kiril alfabesini hemen kullanmamış olsalar bile nihayetinde Rus yönetimindeki diğer Türk halklarıyla aynı kaderi paylaşmak zorunda kalmıştır. Doğu Türkistan'daki Uygurlar ise, Kiril alfabesine geçmek isteseler de pin-yın temelli Latin alfabesine geçmek zorunda kalmıştır. Alfabenin sıklıkla değişmesi, şiirin okurlarına ulaşması konusunda olumsuz etki gösterebilir.

Çağdaş Uygur Türkçesi köklü ve gelişmiş bir yazı dilidir. Uygur Türkleri tarihten beri Göktürk, Mani, Uygur, Soğut, Nestoriyan, Tibet, Brahmi, Pasba, Arap, Kiril ve Latin alfabelerini kullanmış (User, 2015: 24-29) olsa da yazı dili kesintisiz devam etmiştir. Bu bağlamda şiirlerin kayda geçirilebilmesi, hangi alfabenin kullanılması ile ters orantılı değildir. Alfabenin, bir dildeki sesleri tam olarak yansıtmaya bakımdan eksikleri olabilir. Alfabe

değiştğinde yazılı kültürel aktarım sekteye uğrayabilir, ancak bir edebî ürünü yazıya geçirmeye engel teşkil etmez. Dolayısıyla şiir, alfabeden bağımsız olarak gelişebilir, alfabe aracılığıyla kayda geçirilir, sonraki nesillere aktarılır. Bu nedenle şiirin gelişiminin, alfabe dışındaki başka unsurlar ile de alakalı olabileceği üzerinde durulabilir.

4.2. Şiirin Gelişimine Siyasi Otoritenin Etkisi

Çağdaş Uygur Edebiyatı tarihine bakıldığında şiirin, Doğu Türkistan'da Uygur-Latin alfabesinin resmî olarak kullanıldığı dönemde durgunluk yaşadığı görülür. Aslında şiirdeki bu durgunluğun ilk adımları, Latin alfabesine geçmeden önceki tarihlerde yani Uygur-Arap alfabesinin kullanıldığı 1950'deki Yer Islahatı (kolhozlaştırma/ toprak reformu) ile başlamıştır. Çünkü işgal rejiminin Doğu Türkistan'a yerleştirilmesi için farklı adlarla farklı kesimlere yönelik bir takım siyasi darbeler yapılmaya başladığı sırada Uygur Edebiyatına da sosyalist realizm yerleştirilmeye başlanmıştır. Sosyalist realizmin felsefi kökeni Marksist felsefeye (Tagızade, 2006: 8) dayanmıştır, ancak Doğu Türkistan'daki politik kökeni Çin komünist partisinin ideolojisine dayanmıştır. Bu nedenle komünist rejim kurulduktan sonraki Uygur edebiyatı, rejimin ideolojisine bir hizmet aracı niteliğine büründürülmüştür. Böylece şiir, konusundan türüne kadar sosyalist ideolojinin kalıbına hapsedilmiştir. Kültür Devrimi ise siyasi otoritenin tahrip edici gücünün, şiir özelinde kendisini net olarak gösterdiği bir dönemdir.

Basım yayım için uygulanan finansal kısıtlamalar ve imkânsızlıklar da siyasi otoritenin şiir üzerindeki olumsuz etkilerini göstermektedir.

Yeni edebî akımlar, şiirin gelişmesine katkı sağlayabilir. Ancak yeni bir akım oluşturulması için dünyadaki edebî akımların takip edilmesi, farklı akımlara hâkim olunması lazım. Adeta kapalı kutu halinde sadece yaşam savaşı veren toplumların dünyadaki gelişmelerden haberi olmaz. Karşılaştırma, fikir yürütme, yenisini oluşturma şansı olmaz. Mevcut bulunanın en iyisi olduğuna inanılır. Bu durumdaki kimi toplumlar sanatı, sanat için üretme anlayışıyla değil, sadece karnını doyurmak veya hayatta kalabilmek için üretir. Böylece estetik açıdan zayıf edebî ürünler ortaya çıkar. Tıpkı 1949-1980 arasındaki edebî eserlerde görülen genel eğilim gibi. Ahmetcan Osman'ın yurtdışında eğitim alabilmesi ve şiirde yeni bir akım başlatması, Çin'in Türklere uyguladığı yurtdışına çıkma yasağını kaldırma politikasıyla doğrudan ilişkilidir.

4.3. Şiirin Gelişimine Şair Kadrosunun Etkisi

Şiirler, şairlerin duygulardan ve düşüncelerden yola çıkarak, dili işleverek ortaya koydukları bir yazın türüdür. Çağdaş Uygur edebiyatında önemli bir yere sahip olan şairler ve şiirleri incelendiğinde Memtili Ependi'nin (Tevfik) şiirlerinin Uygur millî eğitimi ile özdeşleştiği ancak nicelik bakımından fazla olmadığı tespit edilmiştir. Oysa genç yaşında katledilen şair, son nefesine kadar şiir yazmıştır (Abdulvahit Kaşgarlı, 2013: 181). 36 yaşında katledilmeseydi belki de nice şiirler yazarak çağdaş Uygur Türkçesinin güzelliğini, anlatım gücünü, çağdaş Uygur edebiyatının ölmüş örneklerini ortaya koyacaktı. Abdurehim Ötkür'ün hayatı ve şiirleri incelendiğinde 1949-1968 yılları arasında şiir yayımlayamadığı görülür. Ayrıca 1966-1976 yılları arasında yazma hürriyetinden mahrum edilmiştir (Kasapoğlu Çengel, 1995: 90). Lutfulla Mutallip, Abduhalık Uygur, Teyipcan Eliyev gibi pek çok şair de aynı kaderi paylaşmışlardır. Bu bağlamda şairin yaşaması ve şiir yazabilecek ve yayımlayabilecek koşullara sahip olması, şiirin gelişimi için son derece önemlidir.

Resim 9. Şair Memtili Ependi (Tevfik) (1901-1937) Resim 10. Şair ve editör Çimengül Avut (1973-?)

Temmuz 2018 yılında yetenekli genç şairlerden Gocimuhemmed Muhemmed yaşamını yitirmiştir. Abdukadir Calalidin, Ablet Abdureşit Berki, Şahip Abdusalam Nurbeg, Vahitcan Osman, Çimengül Avut gibi pek çok şair tutuklanmıştır. Şairler yaşamını yitirse veya şiir yazacak koşullar mevcut değilse, şiirin gelişme kaydetmesinden söz etmek mümkün değildir.

4.4. Şiirin Gelişimine Okuyucunun Etkisi

Şair bir toplumun ferdidir. Şiirler toplumda okuyucu ile buluştukça canlılığını korur. Farklı tepkiler ve geri dönüşler şairin kendisini yetiştirmesine dolayısıyla şiirin gelişmesine vesile olur. Toplumsal olayların gölgesinde şiirin nasıl bir süreç geçirdiğini yukarıda dile getirdik.

Memtili Ependi (Tevfik), yaşamını yitirdikten tam 44 yıl sonra şiirleri yayımlanmıştır. Şairin, şiirleri ile beraber gün ışığına çıkan kimliği ve mücadele ruhu, pek çok genci etkilemiştir. İnternet dünyası ile 1990 sonrası tanışan Uygur toplumu, 2000 yılına doğru birçok Uygurca web sitesi kurmuştur. Bu web sitelerinde halkın yüreğinde yer edinmiş ve duygularına tercüman olmuş şiirler paylaşılmış, daha çok okuyucu kitlesine ulaşmıştır. Bu durum, genç şairlerin yetişmesine dolayısıyla şiirin gelişmesine katkı sağlamıştır. Ancak 2009 yılından sonra *Diyarım*, *İzdiniş*, *Bilik*, *Şebnem*, *Anatıl* ve benzeri web siteleri kapatılmıştır. 2017 yılından sonra ise toplu tutuklamalar nedeniyle okuyucu kitlesinde büyük kayıpların yaşandığı tahmin edilmektedir. Ayrıca eğitim öğretimin kreşten itibaren Çince olması nedeniyle okullarda Uygur şiirini okuma, tahlil etme gibi etkinliklerin de yapılamayacağı göz önünde bulundurulursa, okuyucu kitlesi nedeniyle şiirin gelişiminin engelleneceği, hatta şiirin gelişiminden değil, varlığını koruyabilmesi konusundan söz etmek gerektiği anlaşılır.

Tartışma

Toplumların sanat üretmeleri ve zamanla bu sanat dallarını geliştirmeleri elzemdir. Çağdaş Uygur edebiyatındaki bir edebî tür olan şiirin gelişmesi için neler yapılabilir?

Dünyadaki bütün Uygurların aynı alfabe kullanması, şiirin gelişimine ne kadar katkı sağlayabilir? Günümüzde teknolojinin gelişimi, alfabe sorununu tamamen ortadan kaldırmasa da çözümler sunmaktadır. Farklı alfabeleri bir birine çevirme programları, Uygur bilim insanların bu yönde yaptığı atılımlar, aslında bütün Uygurların birbirini rahatça anlayabilmeleri içindir. Elbette bu çözüm şiirin farklı coğrafyalardaki kişilere ulaşmasını kolaylaştıracak,

etkileşimi güçlendirecektir. Bu durumda farklı alfabe kullanılması, şiirin gelişmesine engel teşkil etmeyecektir. Ancak Doğu Türkistan'daki ana kitlenin siyasi otorite tarafından zaman zaman ablukaya alınması, dışardakiler ile olan iletişimi kesme anlamına geldiğinden şiirin gelişmesi için olumsuz bir ortam yaratmaktadır.

Yurtdışına çıkma yasağı uygulanan 1965-1982 yıllarındaki şiirin durumu 2017 yılından sonraki durum için bir öngörü oluşturabilir. 2017 sonrası uygulanan abluka, ne zamana kadar devam edecektir? Şairlerin yaşamını yitirmesi veya tutuklanması ve akıbetleri hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamaması, şiirin durgunluk dönemine gireceğinin bir göstergesidir. 2013 yılından beri uygulanan Uygur Türkçesinin yasaklanması ve kreşten itibaren Çince eğitimin genelleştirilmesi, genelde Çağdaş Uygur Edebiyatının özelde şiirin tamamen yok olacağı anlamına gelir mi?

Sonuç ve Öneri

Türkistan coğrafyasında alfabe; siyasi otorite tarafından yön verilmiş, modernleşme ve ilerleme söylemleriyle sunulmuş, değiştirilmiş, ancak kültürel asimilasyon sisteminin önemli bir aracı olarak kullanılmış bir olgudur. Batı Türkistan'da varlığını sürdüren ve hatırı sayılır nüfusa sahip olan Uygur Türkleri, SSCB'nin istila ettiği Türk halklarına uyguladığı alfabe politikası ve sonuçları bağlamında, genel olarak diğer Türk kökenli soydaşlarıyla aynı kaderi paylaşmışlardır. Bu çerçevede edebî ürünlerini yayımlamışlardır. Doğu Türkistan'daki Uygurlar ise Çin'in dil planlaması ve dil politikası kapsamında alfabe kullanmış, edebî hayatını bu alfabelerle ortaya koymuştur.

İslamiyet ile beraber kültür hayatına katılan Uygur-Arap alfabesini; Doğu Türkistan'daki Uygurlar 1965-1983 yılları hariç olmak üzere, ıslah edilmiş olarak, günümüze kadar kullanmaktadır. Uygur Türkçesinin 2013 yılında eğitim dili olmasının yasaklanması nedeniyle kullanım alanı daralmıştır. 2017 yılından itibaren ise internet üzerinde yayım yapan kaynaklardan tespit edildiği kadarıyla sadece propaganda metinlerin yazıldığı görülmektedir. Sovyetler Birliği'ndeki Uygurlar ise 1936 yılına kadar kullanmıştır. Fakat Doğu Türkistan'daki ana kitleden kopmamak adına hem Sovyetler Birliği döneminde hem de bağımsız Türk cumhuriyetlerinde günümüze kadar zaman zaman bu alfabe gayri resmî olarak kullanmıştır.

Uygur-Arap alfabesi ile yayımlanan şiirler incelendiğinde sosyalist realizm akımının Sovyetler Birliği döneminde 1920 ve 1930'lu yıllarda, Doğu Türkistan'da ise 1949-1980 yıllar arasında yoğun olarak görüldüğü saptanmıştır. 2017 sonrası Doğu Türkistan'ın ablukaya alınması ve bilinen tanınan şairlerin yaşamını yitirmesi veya tutuklanması nedeniyle şiirde gelişme değil gerileme olacağı tahmin edilmektedir. Türkiye ve Japonya'da nadir de olsa bu alfabe ile şiir kitaplarının basıldığı görülmüştür.

Uygur-Latin alfabesi, Sovyetler Birliği döneminde 1936-1947 yıllarında, Doğu Türkistan'da ise 1965-1983 yılları arasında kullanılmıştır. Bu alfabe ile basılan şiirler incelendiğinde çağdaş Uygur şiirinde bir durgunluk yaşandığı anlaşılmıştır. Durgunluk, alfabenin Latin olmasının ötesinde bir nedene, siyasi otoritenin tutumuna, bağlıdır.

Uygur-Kiril alfabesi Sovyetler Birliği'nde 1947'den sonra resmî alfabe olarak kullanılmıştır. Bu alfabe ile basılan şiirler, diğer Türk boyları ile aynı kaderi paylaşmıştır. Bağımsız cumhuriyetlerde Kazakistan'da ve Kırgızistan'da Uygur-Kiril alfabesi ile şiirler yayımlanmaktadır. Bu alfabe Doğu Türkistan'da 1957-1959 yılları arasında pilot uygulama olarak bazı okullarda kullanılmış ancak basın yayında yer almamıştır.

20. yüzyılın başından 2017 yılına kadar olan süre içerisinde, Çağdaş Uygur şiirinin gelişiminde ve durgunluk yaşamasında alfabenin belirleyici etkisi görülmemiştir. 2017 yılından sonraki durumu değerlendirmek için Doğu Türkistan'ın kapılarının açılması, kaynakların, şairlerin yok edilmemesi gerekmektedir.

Çağdaş Uygur şiirin gelişmesi için, alfabenin değişmeme şartı ön koşul olamaz. Siyasi otoritenin yaratacağı imkânlar önemlidir. Bu imkânlar, Doğu Türkistan'daki Türklere yaşam hakkının tanınması, basım yayım için finansal kaynak temin edilmesi, kültürel hayatın yaşanabileceği ve farklı kültürlerle temas kurabileceği bir manevi ve fiziki ortam sağlanması şeklinde sıralanabilir. Bu koşullar sağlandıktan sonra edebiyatın siyasete hizmet etme anlayışında köklü değişim yapılması gerekmektedir.

Günümüzdeki mevcut koşullar değerlendirildiğinde; farklı ülkelerde yaşayan, farklı edebî akımlar ve farklı ideolojiler ile tanışan Uygurların, bulunduğu ülkelerde kendi kimliklerini ve dilini koruması, çağdaş Uygur şiirine yeni bir soluk getirmesi, uygun koşullar oluştuğunda ise Doğu Türkistan'daki ana kitle ile kaynaşarak çağdaş Uygur şiirini yeni bir merhaleye taşıması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Abdulvahit Kaşgarlı, R. (2014). Çağdaş Uygur Edebiyatı ve Onun Geleceği. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S.3, s. 129-145.
- Abdulvahit Kaşgarlı, R. (2013). Çağdaş Uygur Edebiyatı Şairlerinden Memtili Tevfik Efendi'nin Hayatı ve Eserleri. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt/Sayı XLIX*, s. 165-194, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Karaman, A. (2019). Ferhat İlyas ve Guñga Şiir. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEREN*, S. 67, s. 257-268.
- Akpınar, Y. (2013). *Çağdaş Türk Edebiyatları-I*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Alptekin, İ. (2000). *Memtili Ependi Şeirliri*, Haz. Ürümçi: Şinciang Halk Neşriyatı.
- Aslan, B. (2009). Sovyet Rusya Hâkimiyetinde Yaşayan Türklerin Ortak Birleştirilmiş Türk Alfabeti'nden Rus Kiril alfabesine Geçirilmesi. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi TAED*, S. 40, s. 357-374.
- Bavdunov, E. (2001). *Kırgızistan Uygurliriniñ Edebiyatı*, Bişkek: Kırgızistan Devlet Millî Üniversitesi Uygur Filolojiye Fakültesi Yayınları.
- Bekin, M. R. (2005). *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları*, İstanbul: Kastaş Yayınları.
- Dwyer, A. (2005). *The Xinjiang Conflict: Uyghur Identity, Language Policy and Political Discourse*, East-West Center Washington.
- Ela M. (2015). *Exmetcan Osman Tallanma Şeirliri*. İstanbul: Teklimakan Uygur Neşriyatı.
- Eliyev, T. (1997). *Teyipcan Eliyev Şeirliri*. (Haz. Muhemmet Rehim), Ürümçi: Şincang Halk Neşriyatı.
- Emiloğlu, A. T. (1973). Changes in Uighur script during the past 50 years, *Central Asiatic Journal*, S. 17. s. 128-129
- Ercilasun, A. B. (1993). Türk Dünyasında Alfabe ve Dil. *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ezizi, (2012). *Çüşümdiki Kız*, Ürümçi; Şincang Halk Neşriyatı.
- Fu M. J. (1986). Zhongguo shaoshu minzu yuyan diaocha, *Zhongguo Dabaike Çuanshu –Minzufenjuan*, Pekin: Zhongguo Dabaike Çuanshu Yayınevi.

Geyurani, G. (1951). Şair. *Şincang Edebiyat –Sen’iti Dergisi*, Ürümçi: Şincang Halk Neşriyatı, S.4-5, s. 20.

Harbalioglu, N. (2018). Çağdaş Uygur Edebiyatında İz Brakan Bir Yazar: Calalidin Behram. *Uygur Türklerinde Bir Bilge-Prof. Dr. S. Mahmut KAŞGARLI Armağanı*, s. 229-244, İstanbul: Kesit Yayınları.

Hasancan, A. (2017). Modern Uygur Şairi Ahmetcan Osman Şiirleri ve Onun Önderliğinde Guñga Şiir Hareketi. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S.9, s. 1-10.

Heyderup A.T. (1993). Sovet İttipakidiki Uygurlarınin Edebiy Tilni Berpa Kiliş Ceryani, *Kaşgar Pedagogika Enstituti İlmîy Jornili*, S. 4, s. 75-83.

Janbaz, W. A. ve Saleh, I. ve Duval, J. R. (2006). An introduction to Latin-script Uyghur, *Middle East & Central Asia Politics, Economics, and Society Conferans*, Sept. 7-9, University of Utah, Salt Lake City, USA. p. 1-15

Kasapoglu Çengel, H. (1995). Abdurrahim Ötkür'ün Şiirlerinde Hürriyet ve Mücadele, s. 88-97 (Çevrimiçi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/136248>, Erişim: 14.7.2018).

Kasapoğlu Çengel, H. (2013). Çağdaş Uygur Edebiyatı. *Çağdaş Türk Edebiyatları-II*, s. 140-170, Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Kocaoğlu, T. (2012). Eski Sovyetler Birliği’ndeki Alfabe Politikası ve Bugün <http://www.haberakademi.net/2012/haberoku.aspx?hbr=16661> (Erişim: 25.01.2018)

Komiyon. (1973). *Uygur Yeni Yezikinin İmla Kaidisi*, Ürümçi: Şincan Halk Neşriyatı

Komiyon. (1982). Uygur Kazak Kona Yezikini Eslige Keltürüş Togrisida, *İkinci Növetlik Memliketlik Milletler Til-Yezik Hizmiti Yigini Haturısı*, 20.9.1982

Komiyon. (1983). *Uygur Yezikinin Elipbesi ve Uygur Edebiy Tilinin İmla Kaidesi*, Ürümçi: Şincan Halk Neşriyatı.

Komiyon. (2006a). *Uygur Edebiyatı Tarihi*. C.3, Pekin: Milletler Neşriyatı.

Komiyon. (2006b). *Uygur Edebiyatı Tarihi*. C. 4/1, Pekin: Milletler Neşriyatı.

Kurban, İ. (1995). *Doğu Türkistan İçin Savaş*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kutluk, A. (2009). *Kıran Kısmiti*. Mir Neşriyatı, Almatı: 2009.

Lattimore, O. (1975). *Privot of Asia*, New York: AMS Press.

Tagızade, L. (2006). Sosyalist Realizm: Kökeni, Oluşum Süreci ve Kavramı, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.3, S. 4, s. 7-24.

Li, S. (1953). Weiwuer Wenzhi Gaige Wenti. *Zhongguo Yuyan*, S. 2, s. 57-62.

Lokman, B. (2007). Çağdaş Uygur Edebiyatının Oluşması ve Gelişmesi. *bilig*, Yaz / 2007, S. 42, s. 191-211, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.

Mahmut, S. (1978). *Küreş Nahşiliri*, Ürümçi: Şincang Halk Neşriyatı.

Muhammet, T. (2011). 20-Esirnin Otturiliri Elimizde Elip Berilgan Yezik İslahatinin Baş-Ahiri Togrisida. *Şincang Tarih-Medeniyiti*, S. 45, s. 24-29.

Orhun, A. (2006). Uygur Nami ve Hazirki Uygur Edebiy Tilinin Şekilliniş Ceryani, *Şincang Tezkiriçiligi Jornili*, S. 4, s. 28-44.

Orhun, A. (2014). Hazirki Zaman Uygur Millitinin Şekilliniş Ceryani. *Tarihimizdiki Sirlar*, S. 4, Pekin: Milletler Neşriyatı, s. 148-173.

Osmanov, M. ve SABİT A. (1987). *Hazirqi Zaman Uygur Edebiy Tilinin İmlasi Hekkide Savat*, Ürümçi: Şincang Halk Neşriyatı.

Qarluq, A. J. (2009). Uygur Yenileşme Sürecindeki İstanbul Ekolü ve Onun Bazı Temsilcileri Üzerine, *Türk Kültürü*, 2009/2, Ankara, s. 290-328.

Qarluq, A. J. (2010). Uygur Yenileşmesi Sürecindeki İstanbul Ekolünün Etkisi Üzerine, *Türk Kültürü*, S.1, s. 72-112.

Rahman, A. ve Ömercan. (1996). 20-Esirdin Buyanki Uygur Yezik Terekkiyati, *Şincan Tarih Materyalliri*, S. 40, s. 60-133.

Roy, O. (2005). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*. Çev., Mehmet Moralı, bs. 2, İstanbul: Metis yayınları.

Rozi, A. (1980). Rak Mukamıga Selingan Klassik Şiirlardin Tallanmılar. *Bulak*, S.1, Ürümçi; Şincang Halk Neşriyatı, s. 205-212.

Sabit, A. (2014). Hazirki Zaman Uygur Yezikinin Terekkiyat Ceryani, *Tarih Betlirini Varakliganda*, Pekin: Milletler Neşriyatı.

Sedvakasov, G. (1986). *Uygur Sovet Edebiyatının Tarihi*. Almatı: Kazakistan SSR Nauka Neşriyatı.

Sedvakasov, G. (2009). *Izbrannie Trudi*, Cilt 2, Almatı: Giga Treyd SSO Yayınları.

Şen, Z. H. (2007). *Zhong Su Guanxi Shigang*, Pekin: Şinhua Neşriyatı.

Sulayman, E. (2000). *Teklimakanga Dümlengen Roh*, Ürümçi: Şinciang Halk Neşriyatı

Sultan, A. ve ABDUREHİM, K. (2002). *Uygur Bugünkü Zaman Edebiyat Tarihi*, Ürümçi: Şinciang Üniversitesi Neşriyatı.

Sultan, A. (2001). 20-Esir Uygur Edebiyatının Omumiy Ehvali, *İlmiy Makalılar Toplimi*, Ürümçi: Şincang Üniversitesi Neşriyatı.

Şahniyaz, M. (2004). *Abduhalık Uygur*, Ürümçi: Şincang Halk Neşriyatı

Tehur, A. A. ve EBAYDULLA, Y. ve RAHMAN, A. (2010), *Hazirki Zaman Uygur Tili*, Ürümçi: Şincang Halk Neşriyatı.

Türkistan Takvimi, 1936: Kapak

User, ŞİRİN, H. (2015). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Wei, C. Y. (1993). An historical survey of modern Uighur writing since the 1950s in Xinjiang, China. *Central Asiatic Journal*, S. 37/ 3,4, ss. 249-322.

Yazarı bulunmuyor (1914). *A-B Kitabı*. Swedish Mission Press, Kaşgar.

Cou, Y. G. (1961). *Hanzi Gaige Gailun*, Pekin: Venzi Gaige Neşriyatı